

ՌՈՒԲԵՆ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

(Բանասիրական գիտությունների թեկնածու)

ՆՈՐ ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

19-րդ դարի երկրորդ քառորդում տպագրության է հանձնվում հայագիտության անգուգական գործերից մեկը՝ Նոր Հայկազյան բառարանը¹։ Այս երկհատոր հրատարակությունը, որ ընդգրկում է հին հայերեն գրական լեզվի գրեթե ողջ բառապաշարը, աննախընթաց երևույթ էր հայ բառարանագրության զարգացման պատմության մեջ։ Երկար տարիների ստեղծագործական աշխատանքի արդյունք հանդիսացող այդ բառարանը, որ կազմվել է երեք երախտավոր հայագետների անխոնջ ջանքերով, ոչ միայն հայ դասական բառարանագրության բարձրակետն է, այլև իրավամբ համարվում է համաշխարհային բառարանագրության ամենաարժեքավոր գործերից մեկը։

Այստեղ ավելորդ չի լինի վերհիշել ականավոր լեզվաբան և բառարանագետ Հր. Աճառյանի «Նոր Հայկազյան բառարան»-ին տրված հետևյալ գնահատականը. «Քիչ ազգ կա՝ որ մեր Հայկազյան բառարանի նման հույակալ գործ ունենա և դեռ պետք է հիշել, որ սա բուն ձեռագրի համառոտությունն է, բուն ձևագիրը վեց անգամ ընդարձակ է եղել և ծախսի մեծության պատճառով միայն համառոտել և վերածել են երկու հատորի»։ Անկասկած՝ իր էությունը, կատարմամբ ու բովանդակությամբ բառարանագրական բարձրարժեք ներդրում է Նոր Հայկազյան բառարանը, դարազուրկ հանդիսացող մի հսկայական գործ, «որով անգնահատելի ծառայություն է մատուցվել և դեռ շատ երկար կմատուցվի մեր լեզվի ուսումնասիրության համար»²։

Ֆրանսիացի նշանավոր լեզվաբան—հայագետ Անտուան Մելլեյն իր «Դասական հայերենի համառոտական քերականության ուրվագիծ» աշխատության ներածական մատուցում Նոր Հայկազյան բառարանը բնորոշում է որպես «հայ բառարանագրության ամենակարևոր գործը»³։

Այդ բառարանը, որ իր արժանիքներով մնում է դեռևս չգերազանցված, արտֆ. Ս. Ղազարյանի խոսքերով ստան՝ «վստահելի ուղեցույց է բոլոր այն մարդկանց համար, որոնք զբաղվում են հայոց լեզվի պատմության, բառապաշարի, քերականության և հնչյունաբանության հետազոտության հարցերով»⁴։

Չնայած բառարանի լույս ընծայումից հետո երկար ժամանակամիջոց է անցել, ավելի քան 130 տարի, սակայն այդ երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում բառարանը չի կորցրել և մինչև այժմ էլ պահպանում է իր խոշոր նշանակությունը։

Նոր Հայկազյան բառարանի ստեղծման հետ կապված աշխատանքները տևել են 50 տարի՝ 1784 թվականից մինչև 1834 թվականը։ Այդ ծրագրի իրականացման ընթացքում Վենետիկի Մխիթարյանների ձեռագրատունը ունեցել է շուրջ 1000 ձեռագրեր, որոնք և հիմք են հանդիսացել բառարանը կազմելու համար։ Այս մասին բառարանի հեղինակներն առաջարկում գրում են. «Ազգային մատենաք. այսինքն գրչագիր գրեանք, զորս ոամկօրէն Զեռագիրն անուանեմք, է որ մագաղաթեայ, և է որ թղթեայ, իմա անխրտի՜ր երկաթագիր, բոլորագիր, ճօտրագիր, ընդ մեծ և ընդ փոքր՝ ընդ հին և ընդ նոր՝ ոչ պակաս քան զհազար

¹ «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», երկասիրությունն երեք վարդապետաց յաշակերտութենէ մեծին Մխիթարայ աբբափօր՝ Հ. Գաբրիելի Աւետիքեան, Հ. Խաչատրոյ Սիրմէլեան, Հ. Մկրտիչ Ազեբեան, հտ. Ա, Բ, Վենետիկ, 1836—37։

² Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 2-րդ, Երևան, 1946, էջ 441։

³ A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1936, էջ 18։

⁴ Ս. Ղազարյան, Միջին հայերեն, գիրք Ա, Երևան, 1960, էջ 8։

հաշտին ի գրատան մերում. և զի ոմանց ի նոցա ի՛ն են կրկին և երեքկին օրինակս»⁵:

Պարզ է, որ այդ ձեռագիր հուշարձաններից, որպես աղբյուրներ, հմտորեն օգտվելու և քառաքնական աշխատանքները միշտ կազմակերպելու համար քննարկվող բառարանը կազմողներից պահանջվում էր բառարանագրական գործի բացառիկ իմացություն: Հարկ է նշել, որ բազմաշխատ հեղինակները մանրակրկիտ կերպով և գիտական մեծ հմտությամբ ուսումնասիրել են բառարանի աղբյուրները, ստեղծելով մի հույակապ գործ, որը ինքնին հիմնական աղբյուր է հանդիսացել հետագա մեզ հայտնի գրեթե բոլոր հայերեն բացատրական (և ոչ միայն բացատրական) բառարանների համար, սկսած Գ. Փեշտմալյանի, Ս. Գաբամաճյանի բառարաններից, ընդհուպ մինչև Սո. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան» բառահատոր աշխատությունը:

Արդ, որոնք են այն աղբյուրները, որոնց հիման վրա կազմվել է այդ քառադարձեք բառարանը: Նախ ընդգծենք, որ այս բառարանի համար հիմք ծառայած բոլոր կարգի հիմնական և երկրորդական աղբյուրներն անխտիր կերպով, առանձին բացատրություններով հանդերձ, հիշատակվում են առաջաբանի շարունակությունը կազմող ծավալուն մատենագրական ցանկի մեջ (տես՝ ՆՀԲ, առաջաբան, էջ 9—20):

Այդ ցանկի քննությունը ցույց է տալիս, որ հեղինակները բառարանը կազմելիս օգտվել են բնույթով և բովանդակությամբ տարբեր բազմաթիվ անտիպ ու տպագիր աղբյուրներից, որոնք կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի.

ա) Մատենագրական աղբյուրներ: Այս խմբի մեջ են մտնում 5—17-րդ դարերի հայոց մատենագրության ինքնուրույն և թարգմանական երկերը, որոնք ընդգրկում են հայ հոգևոր մշակույթի գրեթե բոլոր բնագավառները (պատմագրություն, փիլիսոփայություն, վարքագրություն, գեղարվեստական գրականություն, տոմարագիտություն, իրավունք, աշխարհագրություն, մաթեմատիկա, բժշկություն և այլն)⁶:

բ) Բառարաններ, որոնք միջանկյալ կերպով օգտագործվել են որպես օժանդակ աղբյուրներ: Այս խմբին են վերաբերում մի շարք բառարանագրական աշխատանքներ, ինչպես՝ «Բառք քերթողականք», «Բառք Գաղիանոսի բժշկապետի» միջնադարյան հիմնադիր բառարանները, Սո. Ռոշբայի «Գանձ հայոց լեզուի» անտիպ աշխատությունը և այլն⁷:

Ա) ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Հայ հին և վաղ միջնադարյան մատենագրությունն է այն հիմնական ու կարևորագույն աղբյուրը, որի հիման վրա կազմվել է Նոր Հայկազյան բառարանը:

⁵ ՆՀԲ, առաջաբան, էջ 8:

⁶ Ռ. Ղազարյան, Նոր Հայկազյան բառարանը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1968, № 2, էջ 285:

⁷ Նույն տեղում:

Այս առումով բառարանի հիմնական աղբյուրներն են, նախ և առաջ, 5-րդ դարի հայ մատենագիրների՝ Ագաթանգեղոսի «Պատմություն Հայոց», Կողոմիշի «Վարք Մաշտոցի», Փավստոս Բյուզանդի «Պատմություն Հայոց», Ղազար Փարպեցու «Պատմություն Հայոց և թուրք առ վահան Մամիկոնեան», Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց», Եղիշեի «Վասն Վարդանանց և Հայոց պատերազմին», Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոց» աշխատությունները: Այս երկերը, բունցից անհամեմատելի չափերով օգտվել են բառարանի հեղինակները, անգնահատելի սկզբնաղբյուրներ են հանդիսացել 5-րդ դարի մատենագրության լեզվի՝ դասական հայերենի բառապաշարի ըմպության տեսակետից:

Անտարակույս, քննարկվող բառարանում օգտագործված 5-րդ դարի ինքնուրույն երկերի մեջ իրենց հերթին ուրույն տեղ են գրավում հայ նոր դպրության առաջին հեղինակներ՝ Մեսրոպ Մաշտոցի «Յահսխապատում ճառք» կոչված ժողովածուն, որը վերագրվում է Գրիգոր Լուսավորչին և Սահակ Պարթևի անունով պահպանված մի քանի «Կանոնները»:

Հայոց գրական լեզվի հնագույն շրջանի ուսումնասիրության գործում, բնականաբար, բացի հիշյալ մատենագրական ինքնուրույն աշխատություններից, էական նշանակություն են ունեցել Հովհան Մանդակունու (5-րդ դ.) կրոնական բնույթի գործերը (ճառեր, կանոններ, քարոզներ, մեկնաբանություններ, հոգևոր երգեր, աղոթքներ և այլն), Մովսես Խորենացու կրտսեր եղբայր Մամբրե Վերեմանուի (5—6-րդ դդ.) երկու ճառերը, ինչպես՝ «Ծառ Քրիստոսի գալստեան յԵրուսաղէմ», «Ծառ յարութեան Ղազարոս», Աբրահամ Մամիկոնյանի (5—6-րդ դդ.) գլխավոր աշխատությունը՝ «Պատմություն վասն ժողովոյն Եփեսոսի», Պետրոս Քերթող Սյունեցու (6-րդ դ.) «Ներքող ի սուրբ Աստուածանի», «Պատասխան առ հարցմունս Վաչագանայ իշխանի» գրվածքները և, վերջապես, հայ հին փիլիսոփայական մտքի խոշորագույն ընդհանուրացիչ Դավիթ Անհաղթի (6-րդ դ.) իմաստասիրական երկերը:

Հին հայերենի բառապաշարի ուսումնասիրության համար ոչ պակաս կարևոր աղբյուրներ են հանդիսանում 7—9-րդ դարերում ստեղծված մատենագրական ինքնուրույն երկերը, որոնց թվում մասնավորապես այն գործերը, որոնք վերաբերում են 7-րդ դարին, բացառությամբ նույն ժամանակաշրջանի պատմագիր Սեբեոսի «Պատմություն»-ը, որը բառարանի կազմողները հասկանալի պատճառով չեն օգտագործել: Որքանով որ հիշյալ աշխատությունը հայտնաբերվել է միայն 1842 թվականին: Բառարանի համար հիմք ծառայած աղբյուրներից, որոնք վերաբերում են 7-րդ դարին, առանձնապես կարևոր են Վրթանես Քերթողի «Ծառ ընդդէմ պատկերամարտից», Սահակ Ջորափորեցու «Ծառ Արմանեանց», Գրիգորիս Արշարունու «Մեկնություն ընթերցումաց» երկերը և, մասնավորապես, Ջենոբ Գլակ—Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմություն Տարօնոյ» երկու մասից բաղկացած աշխատությունը և Թեոդորոս Քոթեմալորի երեք «Ծառերը», որոնք են՝ «Ներքողեան ի սուրբ խաչն»:

«Գովեստ ի տուրք Աստուածածին», «Ընդդէմ Յովհաննու Մայրագոմեցոյն»:

Այդ երկերից բացի, բառարանի առանձին աղմբ ենթակայացնող աղբյուրների կողքին հատուկ տեղ ունեն 7-րդ դարի հայ ականավոր գիտնական, մասնատիրոս և աշխարհագետ Անանիա Շիրակացու հետեւյալ աշխատությունները. 1. «Յաղագս կշոռց և չստիոց», 2. «Յաղագս Շրջագայութեն երկնից», 3. «Վասն որպիսութեան կենացն իւրոց», 4. «Անանիայն Շիրակացոյն Համարողի ասացեալ ի յայտնութիւն Տեառն և Փրկչին մերոյ», 5. «Անանիայի Շիրակացոյն Համարողի ասացեալ ի գաւտին Տեառն», 6. «Դու մանակագրութիւն»: Ինչ վերաբերում է Անանիա Շիրակացու անունով հայտնի «Աշխարհացոյց» երկին, ապա այն բառարանի հեղինակները սխալմամբ վերագրել են 5-րդ դարի պատմագիր Մովսէս Խորենացուն:

Բառարանի անմիջական աղբյուրների շարքում կարելիոր տեղ է գրաւում հայ պատմագրության աչքի ընկնող դեմքերից մեկի՝ Մովսէս Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկը, որտեղ ՆՀԲ-ի ընձեռած տվյալների համաձայն հեղինակը հիշատակում է շուրջ 97 առանձնահատուկ բառեր և բառակապակցություններ, որոնք բոլորովին չեն հանդիպում նախորդ մատենագրական ինքնուրույն գործերում:

Բացի վերոհիշյալ երկերից, որպես բառարանի զուլխավոր աղբյուրներ, ուշադրության արժանի են 8-րդ դարի հեղինակներ Ղևոնդ պատմագրի «Պատմութիւն Հայոց» աշխատությունը և Հովհաննէս Իմաստասեր Օձնեցու մի քանի գործերը, որոնցից պետք է նշել. 1. «Ատենաբանութիւն», 2. «Կանոնք», 3. «Ծառ ընդդէմ Պաղիկեանց», 4. «Ծառ ընդդէմ երեսնակաւաց», 5. «Յաղագս կարգաց եկեղեցոյ»:

9-րդ դարին պատկանող հայ հեղինակների երկերից, որոնք նույնպես համարվում են կարևոր աղբյուրներ, բառարանի կազմողներն օգտագործել են Համամ Արևելցու, Ծապուհ Բագրատունու, Միսաղել եպիսկոպոս Իմաստասերի և կաթողիկոս Զաքարիա Ջազեցու աշխատությունները:

Բառարանի հիմնական աղբյուրներից են նաև մատենագրական այն ինքնուրույն երկերը, որոնք գրվել են 10—12-րդ դարերում և անգամ ավելի ուշ շրջաններում: Այդ աղբյուրներից են, օրինակ, նշված դարերի հայ պատմիչներ ու ժամանակագիրներ՝ Հովհաննէս Դրասխանակերտցու «Պատմութիւն Հայոց», Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց», Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի «Տիեզերական պատմութիւն», Սամվել Անեցու «Ժամանակագրութիւն», Արիստակես Լաստիվերտցու «Պատմութիւն վասն անցիցն անցելոց ի յալաստուն ազգաց որք շուրջ զմեօք են», Մատթէոս Ուռմայեցու «Ժամանակագրութիւն» աշխատությունները:

Հիշատակված երկերը, որոնցից անհրաժեշտ չափով օգտվել են բառարանի հեղինակները, իրենց մեջ պարունակում են ձևա-իմաստային տեսակետից զգալի թվով նոր բառեր ու բառակապակցություններ, որոնք կամ առաջին անգամ են հանդես եկել այդ

գործերում, կամ ունեցել են տարբեր առումներ ու գործածության ձևեր:

Բառարանի մատենագրական ցանկում, որպես հիմնական և կարևոր աղբյուրներ, հիշատակվում են 10—12-րդ դարերի հայ մատենագրության մի շարք այլ նշանավոր ներկայացուցիչների գործերը, որոնց թվում խոսքով Անձնացու (10-րդ դ.), Անանիա Նարեկացու (10-րդ դ.), Գրիգոր Նարեկացու (10-րդ դ.), Գրիգոր Մագիստրոսի (10—11-րդ դդ.), Անանիա Սանահնեցու (11-րդ դ.), Իզնատիոս վարդապետի (11-րդ դ.), Հովհաննէս Սարկավագի (11—12-րդ դդ.), Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի (12-րդ դ.), Ներսէս Լամբրոնացու (12-րդ դ.), Արիստակես գրչի (12-րդ դ.) և ուրիշների երկերը:

Միաժամանակ, որպես կարևոր աղբյուրներ, պետք է նշել 12-րդ դարի մեծամուն բանաստեղծ Ներսէս Շնորհաւոր կրոնական և աշխարհիկ բնույթի արձակ ու չափածո գործերը, որոնք են՝ 1. «Ատենաբանութիւն», 2. «Թուղ» ընդհանրական, 3. «Միաբանութեան թղթեր», որոնց մեջ՝ «Թուղ» առ կայսրն Մանուէր, «Թուղ» առ մեծ իշխանն Ալեքս փեսայ կայսեր» և այլն, 4. «Մեկնութիւն յաւետարանն Մատթէի», 5. «Ողբ Եղեւսիոյ», 6. «Մաղթանք առ տուրք հրեշտական», 7. «Գովեստ ներքողական», 8. «Ողբերգութիւն վիպասանական ի տառից սրբոց» («Յիսուս որդի»), 9. «Երաւո ուսումնականաց մանկաց», 10. «Յաղագս երկնից և զարդոց», 11. «Բան հաւատոյ», 12. «Ներքողեան կենսատու տուրք Խաչին առ ի սրբոյ հօրէն մերմէ Դաթէ Անյաղ» փիլիսոփայէ աւագաւ, ոտանաւոր չափով աստուծօր եղաւ», 13. «Տաղք», 14. «Առակք»—հանդուկներ:

Ինչպես ցույց է տալիս բառարանի քննությունը, հեղինակները մեծ չափով օգտագործել են 12-րդ դարի մի այլ հեղինակի՝ Գրիգոր Իմաստասեր Մարաշեցու (կամ Մաշկերտցու) 250 տնից բաղկացած չափածո գրվածքը, որը կրում է հետևյալ վերնագիրը. «Վարք ողբոց. մեղացեալ անձին, խոստովանաբար ասացեալ առաջի Աստուծոյ Յանդիմանութիւն հոգւոյ և մտաց և մարմնոց, ի գոուշութիւն քարոց և յուղութեան սխալանաց. ի թղխումն արտասուաց, և ի խայտառակութիւն մեղաց և ծուլութեան»:

Բացի այդ՝ հիշատակության արժանի է, որպես հիմնական աղբյուր, հայ իրավունքի ականավոր ներկայացուցիչներից մեկի՝ 12-րդ դարի հեղինակ Մխիթար Գոշի «Հայոց Դատաստանագիրք»-ը: Վկայակոչելով այս աղբյուրը՝ բառարանի հեղինակները նշում են. «Գործ երեւի, հաւաքեալ վաղելու և բարեշարմար կարգաորութեամբ՝ ի տուրք գրոց և լայնոց մատենից ազգայնոց կամ թարգմանելոց ի յունաց. ուստի եղանեն բազում բառք կարևորք»⁵: Եվ իրոք, բառարանի բառացանկում տեղ են գտել մեծ թվով բառեր, որոնցից շատերը չեն հանդիպում 5—12-րդ դարերի մատենագրական գործերում և առաջին անգամ հանդես են եկել Մ. Գոշի աշխատության մեջ: Ըստ մեր հաշվումների՝ «Հայոց Դատաստանագիրք» աշխատությունից ուղղակի կերպով Նոր Հայկազյան

⁵ ՆՀԲ, հտ. Ա, էջ 15:

բառարանի մեջ են մտել 96 բառ, որոնց մեծագույն մասը օգտագործվել են որպես իրավաբանական տերմիններ ու հասկացություններ:

Բառարանի համար որպես աղբյուր է հանդիսացել 12-րդ դարին պատկանող մի այլ՝ «Ջերմանց միսիթարություն» բժշկական բովանդակությամբ աշխատությունը, որը գրել է միջնադարյան հայ գիտական մտքի նշանավոր դեմքերից մեկը՝ Մխիթար Հերացին: Տվյալ երկը, որ գրված է «գեղջուկ և արձակ բարբառով», օգտագործվել է միջանկյալ կերպով իբրև երկրորդական աղբյուր, որից բառարանի հեղինակները մասնակի ընտրությամբ վերցրել են ընդամենը 40 բառ, որոնք ժամանակի բժշկագիտական գրականության պահանջները բավարարող փոխառյալ կամ հայոց լեզվի բառակազմական ներքին հնարավորությունների միջոցով ստեղծված տերմիններ են: Մ. Հերացու կողմից առաջին անգամ գործածված և քրե-նարկվող բառարանի մեջ ներմուծված մասնագիտական բառերն են. այլուս, ակամջթոռ, անքորթոս, աներկիւղացուցանել, անթ, անհոգացուցանել, անճարակել, ասիկեզործություն, ասպահանիկ, արական, (հիվանդության անուն է), արձականալ, արմացք, ասի-մեդիոս, բանդակ, բորբոսային, երկարօրեայ, գրե-ւանդ, ըռուս, թափթափիկ, թոքացատություն, խոլպին, խօխ, կարուրալ, կիսեղկ, հալ եւ մաշ (հալումաշ), հաւճագ, ձգեռո, մարձել, միջավար, մրգաջոր, նշաձթ, նոպալ, ողոշար, ուռենալ, պալլամ, սրտա-հեշտացուցանել, տուպել, փայծաղնագատություն, փոթթային, փոթթություն:

Տարբեր բովանդակություն ունեցող մատենագրական ինքնուրույն երկերից, որոնք նույնպես օգտագործվել են երկրորդական աղբյուրներ, կարելի է միա-ժամանակ նշել 10-րդ դարի մատենագիրներ Մես-րոպ Երեցի «Պատմություն Մեծին Ներսէսի», Սամվել Կամբջաձորեցու «Տօնապատճառ», ինչպես և 11-րդ դարի հեղինակ Սիսիանոս վարդապետ Սեբաստացու «Ներքողական ի քառասունն ճախատակեալս ի Սե-բաստիա» կոչված գրվածքները, որոնցից բառարանը կազմողները քաղել են սահմանափակ թվով բառեր, որոնք առանձին որակ ամենևին չեն կազմում:

13-րդ դարը, ինչպես նախորդ՝ 10—12-րդ դարերը, հայ ժողովրդի հոգևոր և մշակութային կյանքի բուռն վերելքի շրջաններից մեկն է, որը տվել է գիտության տարբեր բնագավառների մի ամբողջ շարք՝ ներկա-յացուցիչներ, որոնց երկերն ըստ մեծի մասին շարա-դրված են ժողովրդական լայն հատվածներին հաս-կանալի լեզվով՝ օժտված ինչպես գրաբարում գոր-ծածված բառերի նոր առումներով, այնպես էլ ժամա-նակի խոսակցական լեզվին բնորոշ բազմաթիվ բա-ռերով ու դարձվածներով:

Այդ ժամանակաշրջանի աղբյուրներից, որոնցից մեծ չափով օգտվել են բառարանի հեղինակները, կարևոր են, օրինակ, Գրիգոր Ակնեցու (Մաղաքիա Աքեղա) «Պատմություն վասն ազգին Նետողաց», Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմություն Նահանգին Սիսական», Հեթում պատմիչ Կողիկոսցու «Պատմու-թյուն թաթարաց», Մեծն Վարդան Արևելցու «Պատ-մություն տիեզերական», Կիրակոս Գանձակեցու

«Պատմություն Հայոց» պատմագրական երկափրո-թյունները: Այս երկերի հետ զուգընթաց կարևոր աղ-բյուրներ են նմանապես 13-րդ դարի հեղինակներ Վահրամ Բաբունու, Մ. Գոշի աշակերտ Վանական վարդապետի, Մխիթար Այրիվանեցու, Բենիկ վար-դապետ Վանանդեցու, Գրիգոր Սկնուացու և Մովսես Երզնկացու գործերը⁹:

Այդ կարգի աղբյուրների շարքը պետք է դասել նաև 13-րդ դարի խոշոր գիտնական, լեզվագետ և փիլիսոփա Հովհաննես Երզնկացու (Պլուզ) արձակ և չափածո երկերը, որոնցից բառարանի մատենագրա-կան ցանկում հիշատակվում են հետևյալները. 1. «Յաղագս երկնային շարժմանց», 2. «Յաղագս երկ-նային զարդուց», 3. «Մեկնություն քերականության», 4. «Նրառ հասարակաց...», 5. «Լուսմն թերյոյն համա-նօս տեսութեամբ սրբոյ աւետարանին, որ ըստ Մատթէի», 6. «Ներբողական գովեստ ի սուրբ Լու-սավորինչն Հայոց Գրիգորիոս...», 7. «Տաղ ջրօրհնե-րին»:

Վերջապես, բառարանի հիմնական աղբյուրների շարքում ուրույն տեղ ունեն 13—14-րդ դարերում հայ իրականության մեջ իր գիտա-մանկավարժական թելմանավոր գործունեությամբ մեծ համբավ ձեռք բե-րած Գլաձորի բարձրագույն տիպի ուսումնական հաս-տատության ամենանշանավոր ներկայացուցիչ՝ Եսա-յի Նչեցու մի քանի աշխատությունները:

Բառարանի հեղինակների կողմից օգտագործված մատենագրական ինքնուրույն երկերի մնացած մասը պատկանում է 14—17-րդ դարերին: Այդ դարերին են վերաբերում բառարանի աղբյուրների ցանկում հի-շատակված Կիրակոս Արևելցու, Խաչատուր Կեչառե-ցու, Թովմա Մեծփեցու, Ներսես Մոկացու և Առա-քել Դավիթիժեցու գործերը: Պետք է նկատել, որ այս հեղինակների երկերը բառարանը կազմողներին հե-տաքրքրել են այնքանով, որքանով որ գրված են հին հայերենով, և իրենց մեջ պարունակում են մի շարք «կարևոր թվացող բառեր»: Այստեղ բացառություն է կազմում 15-րդ դարի հեղինակ Մխիթար Ապարանցու «Գիրք տրամաբանության ուղղափառաց» խորագրով աշխատությունը, որը մեծ չափով օգտագործվել է բառարանի ստեղծման ընթացքում:

Ինչպես հայտնի է, դեռևս 5-րդ դարում, հայոց գրերի գյուտից անմիջապես հետո, Մեսրոպ Մաշտո-ցի ու Սահակ Պարթևի և նրանց առաջին կամ ավագ աշակերտների՝ Հովսեփ Վայոցձորեցու, Հովնան Ե-կեղեցացու, Ղևոնդ Երեցի, Հովսեփ Պաղնացու, Եզ-նիկ Կողբացու, Մուշե Տարոնեցու, Կողոմիհ, Աբրա-

⁹ Բառարանի համար որպես աղբյուր է ծառայել 13-րդ դարի մի այլ գործչի՝ Բարսեղ Մաշկոսրցու «Մեկնություն ավետարանի Մարկոսի» գրվածքը, որի օգտագործման կապակցությամբ հեղինակները նշում են. «...գործ թերի՝ պակասաւոր առաջին գլխոց մինչև ի թ, ուստի սկսանի երկրորդ հատոր գործոյն յերեսին օրինակս մեր: Ոճն պարզ և ստորին ըստ ԺԳ. և ԺԴ. դարոց, այլ ուրեք հետևող հնախօսութեան. մանա-ւանդ ըստ միում օրինակի, յորում կան յաւելումով ձևք բանից քաջալայելուչք» (ՆՀԲ, հտ. Ա, էջ 10):

համ խոստովանողի (կամ Զեմակացու) և շատ ուրիշների կողմից թարգմանական մեծ աշխատանք է ծավալվում. նախ հայերենի է փոխադրվում Աստվածաշունչը, այնուհետև ասորերեն և հունարեն լեզուներից թարգմանվում են կրոնա-եկեղեցական բնույթի բազմաթիվ գործեր՝ թղթեր, կանոններ, աղոթքներ, օրհներգություններ, հակաճառություններ, մեկնաբանություններ, վարքագրություններ, ինչպես և գիտական, պատմական, փիլիսոփայական մի շարք բարձրարժեք երկեր և այլն: Թարգմանական այդ աշխույժ գործունեությունը վերածվում է խոշոր մի շարժման և շարունակվում հաջորդ դարերի ընթացքում: 5-րդ դարից հետո տարբեր ժամանակաշրջաններում աստիճանաբար երևան են գալիս կրոնա-դավանաբանական, պատմագրական, քերականագիտական, փիլիսոփայական, բնագիտական, բժշկական, օրենսգիտական և այլ բովանդակությամբ մեծ թվով նոր գործեր, որոնց թարգմանությունները կատարվել են ոչ միայն հունարենից և ասորերենից, այլև լատիներենից, արաբերենից, պարսկերենից, վրացերենից և այլ լեզուներից:

Արդ՝ բացի 5—17-րդ դարերի հայկական մատենագրության տարբեր բովանդակություն ունեցող բազմաթիվ ինքնուրույն երկերից, որ վերը հիշեցինք, քննարկվող բառարանի գլխավոր և կարևորագույն աղբյուրների մեջ առանձնահատուկ տեղ ունեն նաև թարգմանական գործերը:

Ընդհանուր առմամբ հեղինակները բառարանը կազմելիս լայնորեն օգտվել են հատկապես այն թարգմանական երկերից, որոնք հայերենի են փոխադրվել 5—8-րդ դարերում: Այս առումով, իհարկե, բառարանի կազմողները ամենամեծ չափերով օգտվել են ս. Գրքից, այսինքն՝ Աստվածաշունչից (Հին և Նոր Կտակարաններով հանդերձ), որն իր թարգմանական ճոխ և պատկերավոր լեզվով, բառապաշարի հարուստությամբ համարվում է բառարանի ամենահիմնական աղբյուրներից մեկը:

5-րդ դարի հայ թարգմանական գրականության մեջ աչքի ընկնող երկերից բառարանի համար խիստ արժեքավոր աղբյուրներ են հանդիսացել հույն պատմիչ Եվսեբիոս Կեսարացու (267—340 թթ.) աշխատությունները: Այսպես՝ քննարկվող բառարանում բերվում են «Քրոնիկոն»-ում մուտք գործած ավելի քան 86 բառեր և բառակապակցություններ, որոնք միայն հանդիպում են, կամ առաջին անգամ երևան են եկել տվյալ երկի հայերեն թարգմանության մեջ:

Նույն հեղինակի «Պատմություն եկեղեցական» երկի հայերեն թարգմանությունից ուղղակի կերպով Նոր Հայկազյան բառարանին են անցել այնպիսի բառեր, ինչպես՝ ագաթուհ, անթիֆիպատոս, առաջահիթ, առաջնորդափորթիս, անթուհանք, աստուածավիժ, բացաբերանալ, եռանդնալից, երկրորդուստ, ժանտկեն, լոկիլ, լոկոթիս, լուսատրամիտ, խաժատանք, խժոժ, խոչակունք, կակղամիս, կարծեխօս, կեղանկ, հանգստաբար, հոխորայություն, հոռվմարեն, մերկարար, մոլորեալ, շնորհություն, պիս, սաբա, սերսերիմ, սակություն, վերստալք կամ վերստեալք, տա-

դուել, տանեստան, տողան, փոթկոտ, օրենսպահանջ և այլն¹⁰:

5-րդ դարի թարգմանական երկերից, որոնցից մեծ չափերով օգտվել են բառարանի հեղինակները, միաժամանակ պետք է նշել ասորական եկեղեցու ամենահեղինակավոր անձնավորություններից մեկի՝ Հակոբ Մծբնացու (մթ. 357 կամ 358 թ.) «Գիրք որ կոչի Զօհն» և հույն եկեղեցական նշանավոր գործիչ Բարսեղ Կեսարացու (329—379) «Ճառք վասն Վեցօրեալ արարչութեան» աշխատությունները, ինչպես և վերջինիս կրոնա-փիլիսոփայական գաղափարներով հագեցված մի շարք այլ գրվածքները (մեկնություններ, ճառեր, քարոզներ, թղթեր և այլն):

Այնուհետև, որպես բառարանի հիմնական աղբյուրներ, կարևոր է հիշատակել հույն ականավոր մտածողներ Պլատոնի (427—347 թթ. մ. թ. ա.), Արիստոտելի (382—322 թթ. մ. թ. ա.), Պորփյուրի (233—304 թթ.) փիլիսոփայական մի շարք երկերի հայերեն թարգմանությունները:

Բացի այդ՝ բառարանի համար խիստ կարևոր աղբյուրներ են հանդիսացել հունական և ասորական եկեղեցիների նշանավոր հայրեր և մատենագիրներ Հովհան Ոսկեբերանի, Դիոնիսիոս Արիպագացու, Եփրեմ Նուրի Ասորու, Աթանաս Ալեքսանդրացու, Գրիգոր Սքանչեղագործի, Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Անթիպատրոս Բոսորացու, Աստվածազգաց Իգնատիոսի, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու, Մեթերիանոս Եմեսացու (կամ Սեբիանոս Գաբաղացու), Եպիփան Կիպրացու, Պրոկոլի, Եվաքր Պոնտացու, Սոկրատես Աքրաստիկոսի և այլոց քրիստոնեական գաղափարախոսության հետ կապված գրվածքները, որոնց մեջ՝ կանոններ, ճառեր, քարոզներ, հակաճառություններ, մեկնաբանություններ և այլն, կամ փիլիսոփայական, աստվածաբանական, ճարտասանական, պատմական երկերը՝ թարգմանված հունարեն և ասորերեն սկզբնագրերից:

Ձեռնամուխ լինելով բառարանի առեղծմանը՝ հեղինակները չափազանց մեծ ընտրությամբ օգտվել են նաև Ալեքսանդրյան դպրոցի հայտնի դեմքերից մեկի՝ Փիլոն Երրայեցու (Ալեքսանդրացու, 1-ին դ. մ. թ.) երկերի հայերեն թարգմանություններից, որոնցից պետք է հիշատակել գլխավորապես «Այնոցիկ որ ի Լիմեղութեան խնդրոց և լուծմանց», «Այնոցիկ որ լեխն խնդրոց և լուծմանց», «Աստուածային օրհնացն այլաբանութիւն», «Յաղագս նախախնամութեան», «Յաղագս բան ունել և անասուն կենդանեաց», «Վարք իմաստոց» և «Ժ բան» աշխատությունները:

Բառարանի համար հիմք ծառայած աղբյուրների շարքում առանձնակի տեղ է գրավում հելլենիստական շրջանի հույն հայտնի քերական Դիոնիսիոս Թրակացու (170—90 թթ. մ. թ. ա.) «Քերականական արվեստ» աշխատության հայերեն թարգմանությունը,

¹⁰ Բառարանի աղբյուրների ցանկում, բացի հիշյալ երկու աշխատությունից, հիշատակվում է Ե. Կեսարացու մի այլ՝ «Թուղթ առ Կարպիանոս, վասն Համաբարբառոյն Անետարանաց» գրվածքը:

որից հեղինակները քաղել են բավական թվով բառեր, որոնց գերակշռող մեծամասնությունը թարգմանության մեջ մուտք գործած՝ քերականական տարբեր հասկացություններ արտահայտող տերմիններ են:

Բառարանում օգտագործված աղբյուրներից մասենագրական ցանկում հիշատակվում է Ալեքսանդրյան դպրոցի մի այլ նշանավոր ներկայացուցիչ՝ Էվկլիդեսի (8-րդ դ. մ. թ. ա.) «Տարրեր» կամ «Հիմունքներ» երկրաչափական աշխատությունը, որի հայերեն թարգմանությունը կատարվել է Գրիգոր Մագիստրոսի ձեռքով մոտավորապես 1051 թվականին¹¹:

Ուշ շրջանի թարգմանական երկերից, որոնցից ահիջրածնշտ չափով օգտվել են բառարանի հեղինակները, աղբյուրների ցանկում միաժամանակ հիշատակվում են 12-րդ դարում արաբերենից թարգմանված Անատոլիոս Պերիթագոս «Գիրք վաստակոց» չափազանց հետաքրքրական աշխատությունը և 12-րդ դարի հեղինակ Միքայել Ասորու (1126—1199 թթ.) ընդարձակ «Ժամանակագրություն»-ը՝ թարգմանված ասորերենից 13-րդ դարում:

Բացի հիշյալ թարգմանական երկերից, բառարանի ստեղծման ընթացքում չափավոր կերպով օգտագործվել են 8-րդ դարի հույն հեղինակ Հովհաննես Դամասկացու (745—780 թթ.) փիլիսոփայական-աստվածաբանական մի քանի աշխատությունները՝ թարգմանված վրացերեն և հունարեն լեզուներից:

Ի վերջո, բառարանի աղբյուրների ցանկում հիշատակվող թարգմանական երկերից ուշադրության արժանի է դարերի ընթացքում, տարբեր հեղինակների կողմից ստեղծված «Քարթլիս-ցխովերթա»-ն («Վրաց պատմություն»-ը), որի հնագույն մասերը հայերենի են փոխադրվել 12-րդ դարում:

Այսպիսով, ահա մատենագրական այն ինքնուրույն և թարգմանական տարբեր բովանդակություն ունեցող հիմնական ու երկրորդական աղբյուրները, որոնք մի առ մի հիշատակվում են բառարանի ծավալում մատենագրական ցանկի մեջ:

Բնորոշն այն է, որ հեղինակները ոչ միայն արձանագրում են մատենագրական ցանկում այդ աղբյուրները՝ տալով միաժամանակ հակիրճ բացատրություններ, այլև ընդգծում են յուրաքանչյուր մատենագրի լեզվի ու ոճի առանձնահատկությունը: Այսպես՝ բառարանը կազմողները նշում են, որ 11-րդ դարի մատենագիր Անանիա Սանահնեցու «Ընդդեմ երկաթնակաց «հակաճառական երկի» ոճն է ուրեք միջակ, և ուրեք ստորին և անշուք»: Աբրահամ Մամիկոնյանի գլխավոր երկը՝ «Պատմություն վասն ժողովոյն Եփեսոսի» գրված է «պարզ և վայելուչ հայկաբանութամբ»: Նույն չափանիշով է գնահատվում 8-րդ դարի պատմագիր Ղևոնդ Երեցի «Պատմություն»-ը՝ շարադրված «լատակ և ընտիր հայկաբանութամբ»: 10-րդ դարի վերջերի և 11-րդ դարի սկզբների պատմագիր Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի լեզվի նկա-

րագիրն է՝ «միջակ ոճով, ուրեք հարթ, և ուրեք անհարթ»:

Լեզվի և ոճի տեսակետից տարբերվում են ոչ միայն ինքնուրույն, այլև թարգմանական երկերը, որոնք նույնպես ունեն լեզվա-ոճական առանձնահատկությունների տարբեր դրսևորումներ: Այսպես, օրինակ՝ հույն փիլիսոփա Հովհաննես Դամասկացու մի քանի երկերը թարգմանվել են «ի վրաց լեզուէ ի հայ բարբառ անհարթ ոճով», Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակագրություն»-ը՝ «պանծալի թարգմանութիւն ի յոյն բնագրէ՝ քաջ հայկաբանութեամբ», Անթիպատրոս Բոսորացու մի քանի ճառերը՝ թարգմանված հունարենից «միջակ ոճով» և այլն:

Հարց է ծագում, թե բառարանի հեղինակները ի՞նչ տեսանկյունով են քննել տվյալ մատենագրի լեզվի տարբեր դրսևորումները, այլ կերպ ասած՝ ինչպե՞ս են բնորոշել նրա ոճի հատկանիշներն ու սահմանները: Առաջաբանում ասված է, թե «լավութիւն մատենագրին թառաջիկ այս նկատի ի մէջ ըստ ոճոյ հնութեան և ըստ գեղեցիկ հայկաբանութեան»¹²: Պարզ է, որ «ըստ ոճոյ հնութեան և ըստ գեղեցիկ հայկաբանութեան» հասկացության տակ բառարանի կազմողներն առաջին հերթին նկատի են ունեցել անցյալի լեզվի պատկերավորման միջոցներն ու նախորդների ոճի առանձնահատկությունները, մասնավորապես՝ 5-րդ դարի առաջին կեսի հայ մատենագիրների և թարգմանիչների լեզվին ու ոճին հատուկ օրինակափությունները:

Արդ, պետք է նկատի ունենալ, որ բառարանի ստեղծման ընթացքում, բացի վերոհիշյալ երկերից, որպես աղբյուրներ լայնորեն օգտագործվել են դարերի ընթացքում կուտակված և ընդհանուր վերնագրեր կրող զանազան ժողովածուներում ընդգրկված այս և այն բովանդակությամբ մեծ ու փոքր պատկառելի քանակությամբ մատենագրական ինքնուրույն և թարգմանական այլազան բնագրեր, տեքստեր և այլն: Այդ ժողովածուները, որոնք պարունակում են մատենագրական ինքնուրույն և թարգմանական տարբեր բովանդակություն ունեցող զանազան նյութեր, հիմնականում հետևյալներն են. Հայսմավուրքներ, Հարանց վարքեր, Մառընտիրներ, Կանոնագրքեր, Բժշկարաններ, Գանձարաններ, Ժամագրքեր, Տաղարաններ, Ծարակնոցներ և այլն:

Բ. ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

Արդեն ասվել է, որ Նոր Հայկազյան բառարանի ստեղծման ընթացքում, բացի մատենագրական ինքնուրույն և թարգմանական տարբեր բովանդակություն ունեցող երկերից, օգտագործվել են մի քանի բառարանագրական աշխատանքներ, որոնք հետևյալներն են. «Բառք քերթողականք», «Բառք Գաղիա-նոսի բժշկապետի» հին ձեռագիր բառարանները և Ստ. Ռոշքայի «Գանձ հայոց լեզուի» անոթի աշխատությունը, որը բաղկացած է երկու՝ հայ-լատիներեն և լատիներեն-հայերեն բառարաններից:

¹² ՆՀԲ, առաջաբան, էջ 8:

¹¹ Գ. Բ. Պետրոսյան, Էվկլիդեսի երկրաչափության հայերեն հնագույն թարգմանությունը..., ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», № 1—2, 1945, էջ 70:

Պետք է նկատել, որ շնայած այդ բառարանները խիստ զգուշությամբ օգտագործվել են որպես օժանդակ աղբյուրներ, սակայն բաղկամանաչափ առատ հյուր են տվել հեղինակներին բառարանը կազմելիս: Բառարանի բառացանկի ընտրության համար առանձնապես արժեքավոր աղբյուրներ են հանդիսացել միջնադարյան հին ձեռագիր բառարանները, որոնց մեջ վկայված են զգալի թվով այնպիսի բառեր, որոնք ընդհանրապես չեն հանդիպում մինչև այժմ մեզ հայտնի մատենագրական ինքնուրույն և թարգմանական երկերում, կամ հանդես են գալիս իմաստային այլ նշանակություններով ու առումներով:

Հին բառագրքերի օգտագործման կապակցությամբ բառարանի աղբյուրների ցանկում ասված է հետևյալը. «Հասարմն բառից ի գրչագիր համառօտ բառագիրս. գործ ԺԳ. և ԺԻ դարուց՝ ի պետպես օրինակս այլևայլ օրինակս»¹³: Այս վկայությունից կարելի է ենթադրել, որ հեղինակները ձեռքի տակ են ունեցել անմեայն հավանականությամբ 13—14-րդ դարերի ընդօրինակություն ունեցող այն ձեռագիր ժողովածուներից, որոնք պարունակում են մի շարք հին բառարաններ ու բառացանկեր: Այդ կարգի ժողովածուներում հիմնականում հանդիպում են տարբեր տիպի և ընդգրկման ծավալի այնպիսի հին ձեռագիր բառարաններ ու բառացանկեր, ինչպիսիք են՝ «Բառք քերթողականք», «Բառք յունարեն», «Բառք Փիլոնի», «Բառք խորանին», «Բառք Վարդան գրոց», «Հանդես բանաստեղծաց», «Բառք գովասականք», «Բառք երաչեցոց», «Բառք քերականի», «Սահմանք իմաստասիրականք» և այլն:

Բանասեր Հ. Ամալյանը, որին նույնպես հայտնի է քննարկվող բառարանի համար որպես աղբյուրներ մի քանի հին ձեռագիր բառարանների օգտագործման հանգամանքները, իր «Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ» ուշագրավ աշխատության մեջ նշում է. «Նոր Հայկազյան բառարանի հեղինակները ձեռագիր բառարաններից վերցրած բառերի դիմաց դնում են «ի հին բառ. գրի», «հին բո.» և նման այլ նշումներ՝ դրանց տակ նկատելի ունենալով գլխավորապես «Բառք քերթողականք»-ը¹⁴:

Եվ իրոք, ինչպես ցույց է տալիս հիշյալ հին ձեռագիր բառարանների բաղդատական հետազոտությունը, Նոր Հայկազյան բառարանի հեղինակները հիմնականում օգտվել են «Բառք քերթողականք» բառարանից: Արդեն Հ. Ամալյանը միանգամայն ճիշտ կերպով նկատել է, որ «նրանք (այսինքն՝ ՆՀԲ-ի հեղինակները.—Ռ. Ղ.), խստագույն ընտրությամբ, ձեռագիր բառարաններից վերցրել են գլխավորապես այն բառերը, որոնք վկայված են մատենագրությամբ, սակայն հին բառարաններում հանդես են գալիս իմաստային այլ նշանակությամբ, որպես տարբերակներ ու նրբերանգներ կամ էլ բոլորովին այլ իմաստներով, որպես հոմանուններ»¹⁵:

¹³ ՆՀԲ, հտ. Ա, էջ 14:

¹⁴ Հ. Ամալյան, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ, Երևան, 1966, էջ 82:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 218:

Քննարկվող բառարանում տեղ գտած այդ կարգի բառերից են, օրինակ. **պոցագայուն**, **դարաւանդ**, **ե-րաստ**, **աղունք**, **բոջախոն**, **թոն** և **բոն**, **աւին**, **խաչընդեղ**, **բոքք**, **ակաստան**, **կաւոն**, **համակոն**, **նկող**, **ցմախ**, **անոպայ**, **կողով**, **զօշոտութիւն**, **դանդան**, **բաղազանութիւն**, **անտղելի**, **փոնեխ** և ուրիշ բառեր, որոնք հին ձեռագիր բառարաններում հանդիպում են թե՛ իմաստի և թե՛ ձևի տեսակետից որոշ տարբերություններով:

Այնուհետև հին ձեռագիր բառարաններից ուղղակի կերպով Նոր Հայկազյան բառարանին անցած բառերի վերաբերյալ Հ. Ամալյանը իրավացիորեն գտնում է, որ «նոր» անվանք բառեր հին բառարաններից ՆՀԲ-ի հեղինակները վերցրել են բացառիկ դեպքերում, երբ նրանք այդ բառը աղավաղված կամ սխալ գրչագրված լինելու մեջ չեն կասկածել»¹⁶:

Ստորև բերում ենք Նոր Հայկազյան բառարանում ընդգրկված մի խումբ բառեր, որոնք հանդիպում են միայն հին ձեռագիր բառարաններում, որոնց մեջ մասնավորապես «Բառք քերթողականք»-ում:

Ագորանք, ազնակից, աթուր, ալաունք, ակոթել, աղթաման, ամարու, անաղամող, անաղապետ, անգուրդ, անսխոր, անցուցանք, ապաք ցապաքեն, բագ, բագեն, բագձաձ, բաղայօղ, բեղն, բութեն, բունկեն, դաշնակել, զանչտարար, թաղաստել, թոռակոտ, թուրք, ինքներես, լմտոց, լուսնածէտ, խալիղ, խոճոճ, ծխնելոյզ, ծղուկ, ծիփոց, կաղկանձել, կէշկէշել, հրշտել, ձեղունահանք, ճահանց, մակաղ, մակոնատ, մժղի, յախունախօս, նումնամանկ, շամշակտ, շոճք, ոչընչաքեայ, պախսի, պաշտակ, ջալանք, ռիմ, սաստնամայն, սօսին, տարբիւն, տարբեղուն, բարացեայ, ցապաք, ւին, փիշակէ, քրտոն բակաղթ (ՆՀԲ, հտ. Բ, հավել. էջ 1047), գողտ կամ գողկ (նույն տեղում, էջ 1049), գուշ կամ գուն (նույն տեղում), զանմիլ (նույն տեղում, էջ 1052), խտողան (նույն տեղում, էջ 1054), հանդիճել (նույն տեղում, էջ 1056) և այլն:

«Բառք քերթողականք»-ից բացի, Նոր Հայկազյան բառարանի համար աղբյուր ծառայած բառարանագրական գործերից է «Բառք Գաղիանոսի բժշկական» բառարանը, որը հայ միջնադարյան բառարանագրության արժեքավոր հուշարձաններից մեկն է, մեզ հասած հայերեն առաջին բժշկական բառարանը:

Ինչպես ցույց է տալիս Նոր Հայկազյան բառարանի քննությունը, աղբյուրների ցանկում հիշատակվող այդ բառարանից հեղինակները քաղել են զգալի թվով բառեր, որոնց մեծ մասը բառարանական բառեր են. բազմապիսի ծառերի և բույսի խոտերի, տերևների, ծաղիկների ու պտուղների անուններ և այլն: «Բառք Գաղիանոսի» բառարանից քննվող բառարանի մեջ մուտք գործած բառերից կարելի է նշել, օրինակ՝ **աղրդրուկ** (կամ **աղբաղրուկ**), **արեւադէմ**, **ափիոն**, **գառին ծաղիկ**, **բլիթեն**, **բոգ**, **եղիտամ** (ՆՀԲ, հտ. Բ, հավել. էջ 1050), **գնճախունկ**, **խոզուկ**, **խոռ** (ն), **կտատեակ** (կամ **կտատուկ**), **ճարտարուկ**, **ձիալախոր**, **մարդախոն**, **ջոշիր** (կամ **ջոխիր**), **պղնձաբար**, **քերքէշ** և այլն:

¹⁶ Հ. Ամալյան, նշվ. աշխ., էջ 218:

Բացի մատնանշված հին ձեռագիր բառարաններից, քննարկվող բառարանի համար որպես օժանդակ աղբյուր է ծառայել լեհահայ բազմամաստակ գիտնական Ստեփանոս Ռոշքայի (1670—1739) հայ-լատիներեն և լատիներեն-հայերեն բառարաններից կազմված՝ «Գանձ հայոց լեզուի» վերնագրով անտիպ աշխատությունը։ Կարևոր այս հուշարձանի օգտագործման կապակցությամբ ՆՀԲ-ի հեղինակները գրում են. «Առաջնություն առ առաել ընտիր քան զերկրորդին (լատիներեն-հայերեն բառարանի—Ռ. Ղ.)»։ Այսինքն առաջնություն է և բառգիրք ընդարձակ և բազմամաստակ՝ չև ելեալ ի լոյս, գորոյ զհատուածս եկե՛ղ եղև մեզ տեսանել, ուստի նշանակեցաք և գրանի մի բառս և զանց արարաք զայլովք՝ որք քննութեան և ստուգութեան երևցին պէտս ունել»¹⁷։

Ինչպես տեսնում ենք, Ստ. Ռոշքայի հայ-լատիներեն բառարանը հիշատակվում է մատենագրական ցանկում՝ գնահատվելով որպես «բառգիրք ընդարձակ և բազմամաստակ», չնայած հիշյալ բառարանի միայն առանձին հատվածներին են, ցավոք, ծանոթ եղել ՆՀԲ-ի հեղինակները։ Նրանք, այդ բառարանի առանձին հատվածներից, խիստ մաունակի ընտրությամբ, վերցրել են մի շարք բառեր՝ անտեսելով մյուսները, որոնք ստուգման և ճշգրտման կարիք են ունեցել։

Ստորև բերվում են այն բառերը, որոնք Ստ. Ռոշքայի բառարանից ուղղակիորեն անցել են Նոր Հայկազյան բառարանին։

Ախազ, ամմուրց, աշոց, բիբեմ, դոթոշ, եզնակն, էլազ (կամ էլակ), եղան, ժմիրակ, թաղակ, թաղամանական, թառախ, թալի, թողան, լատենի, լըրթութիւն, խառնաթան, խոթ (այլիոն թոշունը), խորոպ, կարշն, կեռիկ, կտցար, կրկիտ, հանգոյրծ, հաւքաշ, հողմացուցանել, հրացումն, մատանեկան, մեծագորհ, մեմաճի, միզերակ, մկնարջ, մղձուկ, շպարանք, ոսկերել, ուրուարար, չարահամոզ, ջալլակո-

ծել, ջնարակագոյն, ջրխոտ, սթարել, վարակոտ, տաբորինել, փաղակատարական, փոշոշ։

Պետք է նշել, որ այս բառերը մատենագրությամբ վկայված բառեր են, գործածություն են ունեցել գրական այնպիսի երկերում, որոնք հայտնի չեն եղել քննվող բառարանը կազմողներին։

Ընդհանրապես Ստ. Ռոշքայի «Գանձ հայոց լեզուի» աշխատությունն առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում մասնավորապես այն պատճառով, որ «հեղինակը կոչումներ կ'ընէ բազմաթիւ հայ ձեռագիր մատենաներէն, որոնցմէ ոմանք նաև այսօր յայտնի չեն լիովին»¹⁸։ Ահա թե ինչու վեցնտիկյան միաբան Մ. Ծանաշյանը, 1955 թ. իր Ստ. Ռոշքայի բառարանին նվիրված արժեքավոր հոդվածի մեջ, ներկայացնելով այդ բառարանը, այն միտքն է հայտնում, որ «եթէ ՆՀԲ-ի հեղինակներուն տրամադրութեան տակ գտնուէր Ռոշքեանի գործը, հաւանաբար շատ բառեր պիտի անցնէին Նոր Հայկազեանին մէջ յետ ստուգութեան»¹⁹։

Այսպիսով, վերն առվածներից կարող ենք հետևել, որ բազմակողմանիորեն ուսումնասիրելով վեցնտիկյան միաբանության գրապահոցներում եղած պատկանելի թվով տարբեր բովանդակությամբ և զանազան ժամանակների պատկանող հայ ինքնուրույն ու թարգմանական գրականության հուշարձանները, քննարկվող բառարանի հեղինակները գիտականորեն միանգամայն ճիշտ սկզբունքներից ելնելով, սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ օգտագործմամբ ստեղծել են մեծ արժանիքներ ունեցող մի գործ, որի ամբողջ բովանդակությունը, բառարանագիտության առումով, ըստ ամենայնի իր վրա կրում է անկախ և ինքնուրույն հետազոտության կնիք։

¹⁸ Լ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանի Մխ. ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 22—23։

¹⁹ Լ. Մեսրոպ Ծանաշեան, Ստեփանոս Ռոշքեանի բառարանը, «Բազմավեպ», 1955, էջ 254։

¹⁷ ՆՀԲ, հտ. Ա, էջ 22։

